

Bartha Katalin Ágnes

Egy kolozsvári *Macbeth*-produkció (1812) (Gyakorlati színészképzés és közönségnevelés)

Shakespeare színpadi jelenlétét vizsgálva a 19. századi Erdélyben mindvégig azonos és fontos kérdésbe ütközünk: összetalálkozik-e a közönség és a színpadon eljátszott Shakespeare-darab? A kérdés alapos körüljárása újabb problémákat vet fel, amelyek a magyar közönség műveltség- és ízlésszintjének tárgyalásához, Shakespeare magyar honosításának kérdéséhez (s ezzel együtt a kulturális tényezők bevonásának fontosságához) vezetnek el, továbbá a korabeli színházi állapotok, színpadtechnikai lehetőségek és az előadás létrehozásában valamilyen módon részt vevő, az előadás sikerességét biztosító sokoldalú színházi ember (szerző-fordító-rendező vagy díszlettervező-színész-igazgató alakjában) bemutatásának szükségességéhez.

Egy 1812-es kolozsvári *Macbeth*-produkció eredeti, ill. közvetett források alapján való tárgyalása kísérlet egy régi előadás rekonstrukciójára, egy régi közönség megidézésére s egyben a korabeli színészképzés egy sajátos gyakorlatának megelevenítésére. Az előadást meghatározó, nagy szereplőgárdát mozgató szereposztási technika, amelyre nem a specializáció, hanem sokkal inkább a sokoldalúság értékelve jellemző, receptív közönséget feltételez, a „játékszíni elállatás”¹ értő élvezőjét, amely elfogadja a szerepösszevonás lehetőségét.

Az előadás és fordítás problematikus viszonya

„Igaz, hogy sok elválni való van benne, de *Macbeth*, s *Ladyje* karakter, az egész elrendelés, minden, óh! Rettenetes nagyon szép az!”

(Döbrentei írja Kazinczynak 1811. jún. 19-én)

Ferenczi Zoltán alighanem eloszlatta azon kételyeket, amelyek az első magyar *Macbeth*-előadás kapcsán támadtak, hogy tudniillik nem bizonyos, hogy valóban Döbrentei fordításában adták. Az igaz, hogy a fennmaradt színlap nem közli a fordító nevét, de az akkoriban egyáltalán nem számított rendhagyó jelenségnek. Ferenczi, az erdélyi színjátszás fáradhatatlan kutatója meggyőző érvekkel és hiteles adatokkal bizonyítja, hogy Döbrentei első prózai *Macbeth*-fordítása Wandza kolozsvári társulatának készült 1812 előtt. Döntő érvül Döbrenteinek Kazinczyhoz írott, 1811. november 16-i levele szolgál: „Még időm se vala az átolvasásra, megköszönésre, mert most mind *Macbeth*tel foglalatokodom. Az originál textus mellett meg van nállunk Voss, Bürger, Schiller fordítása. Bürger nem született a Játékszínré. *Macbeth*ben némelly kis változtatásokat teszek [...] Különben is a személyeket kevesítenem kell, hogy elég Játzó lehessen. Pesttől messze lévén, ámbár Benkének ígértem, ajánlottam, előszer Kolozsvárt fog eljátszattatni. Wandzának akarom dedicalni, mivelhogy a Játékszín körül közmegvallás szerint hazafiu tüzze fáradozik.”²

Ennek a fordításnak az alapján kerül színre 1812. április 11-én a Wesselényi-féle lovarda ideiglenesen átalakított színháztermében a *Macbeth*.³ (Bayer József aggályai a fordítás szerzőségét illetően inkább a határozott színházi-filológusi beállítódásának és Ferenczivel való pole-

¹ Döbrentei Gábor szóhasználata = Döbrentei: *Macbeth. Szomorú Játék öt felvonásban. Angolból, mai előadásához alkalmaztatva.* Pesten 1830. 246.

² L. Váczy János: *Kazinczy Ferenc levelezése.* IX. Bp. 146.

³ Ferenczi Zoltán: *Döbrentei első Macbeth-fordításáról.* = *Magyar Shakespeare-Tár* VIII. 1916. 287.

mizáló szokásának tulajdonítható, s nem a korabeli színházi lehetőségekhez mért viszonyulásnak.⁴⁾

Az 1812-ben Kolozsváron színre került változat szöveggönyve sajnos nem maradt fenn; Döbrentei, bevallása szerint, elégette. Az *Élet és Literatura* 1827-es évfolyamában *Jegyzetek Kazinczy vitatásaira* c. cikkében az idegenes nyelvhasználat ellen kikelő Döbrentei így ír: „Régen elégetém Macbethnek azon fordítását, melyet úgy is csak prózában, angolyossággal eltölték próbául, s köszönöm Gyarmaty barátomnak hasznos figyelmeztetéseit. Ujra fordítván az anyanyelvről való mélyebb gondolkodás után jambusban, minden bonyolítottabb helyen azt kérdeztem magamtól: Vallyon miképp fejezhetne volna ki ezen angolyos mondásba tett megrázó képet, érzést Shakespeare magyarul, ha úgy írjon?”⁵⁾

Az elégetés gesztusa a megtagadás szinonimájaként nagyon is rímel Kazinczy hasonló jellegű kijelentésére a saját *Macbeth*-fordítását illetően. 1808-ban, Döbrentei Gyulaiéknál való tanítóskodása idején, amikor érdeklődése e drámának a lefordítása felé irányítja, megjegyzi, hogy a vásárhelyi deszkateátrumhoz ezt másképpen kellene „alkalmaztatni”, s megtudakozza, hogy Kazinczy próbálkozott-e fordításával (1808. júl. 3.). Kazinczy gr. Gyulai Ferencnéhez írt levelében így válaszol: „Döbrenteit köszöntöm s azt izenem, hogy Macbethet nem fordítottam, s a mi volt is, elégettem”⁶⁾ (1808. aug. 17.).

Döbrentei fordításkísérlete nem hamvadt el teljesen. A prózai fordítás, fönixmadárként, kötött jambikus formában éled újra. Miután első, prózai fordítását megsemmisíti, a verses fordítással 1823-ban készül el, s ezt adják elő 1825 októberében az országgyűlés alkalmával Pozsonyban. Nyomatott formában való megjelenésére azonban 1830-ig kellett várnia.⁷⁾ Bayer, bár színháztörténeti jelentőségét elismeri, a fordítást elmarasztalja, s Döbrenteinek a kötetben megjelenő tanulmányát értékeli főként, amelyről méltán állíthatja, hogy „egyike a kor legjelesebb magyar Shakespeare-tanulmányának”.⁸⁾

A fordítói hűség presztízisének kezdetén

Ha az 1820-as, 30-as évek Döbrenteijében nincs elég szöveg iránti tisztelet s a „nagy észláng”-gal szembeni alázat, akkor átírja a szöveget. Döbrentei nem úgy jár el, mint a korabeli Shakespeare-átdolgozók (olyan átdolgozást is ismerünk, amelyben Lady Macbethet a dráma végén bilincsbe verték⁹⁾).

Még a század negyvenes éveiben is az volt az egyik sarkalatos kérdés a magyarországi Shakespeare-propagálók között, hogy műveit hitelesen, szóról szóra vagy korrigálva, az akkori magyar közönség ízléséhez alkalmazva fordítsák. Csak a későbbiekben lendül előre (a szeméremértőnek ítélt szövegrészek kihagyásait szorgalmazók ellenében) a teljes, igazi, hamisítatlan magyar Shakespeare érdekében a szövegfordítások ügye.

Korántsem tartunk az első teljes Shakespeare-kiadás (1864–1878) előmunkálatainak fázisainál, a fordításbírálat műfajának, sőt a kontrollszerkesztés mai intézményesített gyakorlatához

⁴⁾ A fordítás szerzőjének problémájáról l. még Bayer József: *Shakespeare drámái hazánkban*. I. Bp. 1909. 237; Wéber Artúr: *Döbrentei Macbeth-fordításáról*. = *Magyar Shakespeare-Tár*. III. 1910. 147–149; Ferenczi Zoltán: *i. m.* 286–291; Ferenczi Zoltán: *Döbrentei második Macbeth-fordítása*. = *Magyar Shakespeare-Tár*. IX. 1916. 112–130.

⁵⁾ *Élet és literatura* 1827. 379.

⁶⁾ Kazinczy Ferenc *Macbeth*-fordítástörredéke, melyet Bürger után készített, megvan az OSZK Kézirattárában. 1791.

⁷⁾ Ferenczi Zoltán: *i. m.* 1916. IX. 118–125.

⁸⁾ Bayer József: *i. m.* 1909. I. 35.

⁹⁾ A 18. századi Shakespeare-átdolgozók előszeretettel melodramatizálták a *Macbethet* is (Hankiss Elemér: *Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig*. Szombathely 1995. 26.).

hasonlítható Shakespeare-kanonizációs mozzanatainál. Döbrentei Gábor pontos filológiai rekonstrukción alapuló fordítása a teljes szöveg iránti feltétlen hűség nevében a kor izlésnormáihoz képest feltűnően modern szellemben adott választ a Shakespeare-fordítások akkori lényeges kérdésére: az illetlennek számító helyek megszelídítésének, kihagyásának vagy hű lefordíthatóságának problémájára. Ez a gond nem magyar sajátosság ekkoriban: a 19. század elejétől külföldön a hívebb kiadások mellett egyre-másra jelennek meg családi és iskolai használatra megszelídített vagy általában illendőségből kihagyásokkal szalonképebbé tett Shakespeare-kiadások.¹⁰

A problémát Döbrentei úgy hidalja át, hogy a teljes szöveget lefordítja, és függelékben közöl egyes szövegrészeket, mindezt a színpad szempontjából teszi: „mai előadáshoz alkalmaztatva”. Ennél nagyobb változtatást nem visz véghez. Szemben a Bürger-féle fordítással, amelyből Kazinczy is fordít, korát meghaladó, modern Shakespeare-filológusi precizításra vall műve.¹¹ (Bürger átdolgozásában elhagyja Duncant, boszorkányjeleneteket iktat be, Macduff szájába moralizáló, kioktató, átkozódó beszédet ad, s Macbeth a színen elesve, haldokolva terjedelmesebb szöveget mond. Macbeth nem ifj. Siwardot öli meg, hanem egy angol tisztet. A III. felvonásban Banquo gyilkossága nem a színen történik, és a Macduff kastélyában lefolyó családirtás sem történik nyílt színen.¹²) Nem meglepő ezért, hogy az 1812-es előadásból kimarad a IV. felvonás első jelenete (Lady Macduff és kisfia nem szerepel a színlapon), ami amúgy sem kímélné a gyenge idegzetű nézőt. Macduff kisfiát, aki zseniálisan naiv mondásával szívünkbe lopja magát, egy perc múlva már a bérgyilkos törével hátában látjuk, amint anyjához tántorog. „Megölt, anyukám!” Az 1834. június 17-i budai előadás, mely először és utoljára mutatja be a Döbrentei fordította, jambikus formájú *Macbethet* Bartha János jutalomjátékként és Kántornéval Lady Macbeth szerepében, minden bizonnyal megrázó hatású lehetett, hisz a szövegkönyv szerint nyílt színen történik a gyilkosság, s a jelenetből csak Lady Macduff és fia párbeszéde maradt ki. Banquo meggyilkolása közvetlenül a színen eltervelt gyilkosság eredménye volt, ezért feltételezésünk szerint nem volt annyira meglepő és a közönség felháborodását kiváltó jelenet, mint Lady Macduff fiacskájának halála.

A *Macbeth*-színpad és az előadás

Mint hogy nem került elő az 1812-es előadás lefolyásáról egyéb emlék, a fennmaradt színpad maradt egyedüli forrásunk. Noha a színpad műfajából adódóan nem szolgálhat különleges információkkal az előadásról, a színlapszöveg több szempontból is fontos adatközlése érdekes tájékoztatót nyújt a színre vitt első magyar *Macbeth*ről.¹³ Az „ujj, még itten soha sem játszodta-

¹⁰ Dávidházi Péter: „Isten másodszülette”: A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Bp. 1989. 183.

¹¹ Jegyzeteire és a kötetben közölt tanulmányaira is gondolunk.

¹² L. Czeke Marianne Kazinczy *Macbeth*-fordításáról szóló tanulmányát. Czeke Marianne: *Kazinczy Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után*. = *Magyar Shakespeare-Tár*. X. 1918. 238–256. és uő: *Kazinczy Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után*. (Második cikk). = *Magyar Shakespeare-Tár*. XI. 1919. 251–281.

¹³ Érdekes módon a *Macbeth* 1812-es előadása után lekerül a műsorról, és nincs adatunk arra nézve, hogy a negyvenes évekig előadták volna. Legközelebb 1843-ban Kántorné ad elő részletet a *Macbeth*ből, az alvajáró jelenetet. Csak találgathatunk, hogy mi lehet az oka a darab eme különös, idegen sorsának a kolozsvári színpadon. A tanulmány írásának gyűjtőmunkai fázisában előkerült egy 1826. január 28-i miskolci *Machbet* (sic!) színpad (Enyedi Sándor színháztörténeti szívegyéből jutottam a színpad fotókópiájához). Ha nem is nyújt magyarázatot a *Macbeth*tel szembeni idegenkedés jelenségére, forrásértéke színháztörténeti szempontból nem lehet kétséges. A miskolci közönséget a jutalomjátékkadó Rátz Sándor így szólítja meg: „Nagy lelkű Hazafi Publicum; kegyes Pártfogóim! Sok esztendő alatt elő nem jöhetett ezen rendkívül való Darabja az esmeretes nagy Írónak, a' készültek 's több fáradságai miatt; de a' rendes Játékok sorában a' Játékok felségállítását tárgyazó Játékok előkerülvén, egy ily remek Játék lehet méltó a' czélra, mely részemről örökös tisztelem kinyilatkoztatását esmertesse meg választásom által; 's más részről elégítse ki azt az

tott Herósi Nagy Szomorú Játék” öt felvonásban került színre, az előrejelzés szerint időtartama meghaladta a két órát, és a „játszó személyek” névsora a színlapon szinte a teljes, Wandza Mihály igazgatása alatt működő társulatot jelentette.

1812 áprilisában a társulat 24 személyből állt: 15 férfi színészből, Wandzával és a sűgóval együtt, 6 színésznőből és 3 gyerekszínészből.¹⁴ Ez az év alighanem Shakespeare-évnek is nevezhető. A kolozsvári színtársulatnak eddig nem volt és a közeljövőben egyhamar nem is lesz még egy olyan éve, amely három Shakespeare-bemutatóval büszkélkedhet. Wandza viszi színre először a *Leart*, *Macbethet*, *Coriolanust*, s a *Hamletben* a címszerepet adja. Kolozsvár közönsége ez évben láthatja még a *Romeó és Júliát*, az *Othellót* és a *Makrancos hölgy* átdolgozását, a *Második Gasznert* is.¹⁵ Általában az előadásokat ő rendezi, s neki köszönhető az 1810-es, jól szervezett társulat, az, hogy a színészi pályát megkedveltetve új tagokat vonz a társulathoz, és – a bécsi Festőakadémián eltöltött évek hatására – tulajdonképpen általa jutnak a díszletek kiemelkedő szerephez az előadásban.

A darab színre vitt változata 24 szerepet kínál a Lordok, a Banquo lelkét, tüneményeket, katonákat és tiszteket leszámítva; e szerepeket az éppen színpadon nem lévő színészekkel játszták.

A főbb szerepeket a társulat kiemelkedő tehetségei kapták. A címszerepet a társulat igazgatója, Wandza, Lady Macbethet, az országos hírnévre szert tevő szenvedélyes színész, az ekkor még csak húszéves Székelyné Ungár Anna játssza, aki már ekkor kitűnt a szende szerepekben, s id. Lendvaynéig nem is lesz jelesebb párja a magyar színpadon. Duncan királyt a kolozsvári társulat alapító tagja, Sáska János alakítja. Malcolm szerepét Pergő József,¹⁶ Pergő Celesztin öccse játssza. A színlapon szereplő 15 név nagyobb része szintén ismerősen cseng. Mindannyian a korszak színházeseményeit meghatározó színészegyéniségek. Banquót Székely József, Hekatét Sáskáné Koronka Borbála, az egyik boszorkányt Kiricsics Jozefa – ez utóbbi nevével gyakran találkozunk a korabeli színlapokon csak úgy mint Jozefa – alakítja. A nem kevés szereplőt igénylő darab játszószemély-lajstroma nemcsak a szereposztásról, hanem a forrásul szolgáló fordításról is sok mindent elárul.¹⁷

Estvét, mely legelső arra, hogy a' Hazafi Szív ne fáradjon el jót tenni egy oly' Institutummal, melyet csak a' Hazafi Szeretet tarthat fenn.” Könnyen kapcsolatot teremthetünk a miskolci és az 1812-es kolozsvári színlap között. Noha a miskolci *Macbeth* a közvetett fordítást használhatta („fordította németre Schiller), néhány színész a kolozsvári előadás után 14 évvel a miskolci *Macbethben* is fellép más-más szerepben (Rátz Sándor Seytonként, Székely Susánna Lady Macbeth komornájaként), Székelyné pedig továbbviszi a Lady Macbeth szerepét. A címszerepet Czelesztin alakítja. Ha sokáig kolozsvári *Macbeth*-előadásról nem is tudunk, marosvásárhelyi előadásadatunk van. Fodor István közli egy marosvásárhelyi 1829. december 27-i *Macbeth*-előadás színlapjának szövegét. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy 1816-ban is játszták a *Macbethet* Marosvásárhelyen: „*Machbet v. A' nagyra vágyás következése*. Tizenhárom esztendőktől fogva itt nem adatott: 's közelebbi kidolgozás után készült Remek Nagy Héroszi Szomorú Történet 5 Felvonásba: Uj Decorációkkal Tüneményekkel Optikai Jelenségekkel írta a' halhatatlan Shakespeare. Fordította If. Fiedler” (Fodor István: *Régi színpadi furcsaságok a marosvásárhelyi színészet bölcsőkorából*. Krónikás füzetek. Marosmenti Élet kiadása 1939. 14.).

¹⁴ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kvár 1897. 239.

¹⁵ Vö. Enyedi Sándor adataival. EnyediSándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*. Buk. 1972. 156–162.

¹⁶ Az 1810–12-es színlapokon csak Pergőként szerepel, bátyja, Pergő Celesztin, aki e színésznemzedék másik kiváló egyénisége volt, csak Celesztinként fut. (L. OSZK Színháztörténeti Tárának Kolozsvári színlapgyűjteményét. 1810–1812.) Pergő nevéhez fűződik egy Shakespeare nevét reklám céljából felhasználó hamisítás dokumentuma. Mentzikov Sándor *Muszkatörténet* c. 5 felvonásos vitézi játékának színlapján a Pergő jutalomjátékként hirdetett darab szerzőjeként Shakespeare neve szerepel (1812. december 19.). L. még erre vonatkozóan Bayer József: *Visszaélés Shakespeare nevével*. = *Magyar Shakespeare-Tár*. IV. 1911. 248–255.

¹⁷ Az előadást az 1830-as nyomtatásban kiadott *Macbethre* vonatkozó elemzési módszer, ha a szigorú tudományosságnak nem is felel meg, kombinatorikus úton, mégis eredményekhez vezet el. (Vigaszul: az egész Shakespeare-irodalom ezzel a problémával küszködik évtizedek óta, mégis működik, és nem is sikertelenül. Hasonlóan, az erdélyi hivatásos színjátszás kezdetéről szóló még feltáratlan dokumentumok, jelesen ezen előadás konkrét lefolyásáról szóló

Színpadi látványosság és színjátszói technika

Mit is ért Döbrentei *Macbeth*jének címlapján azon, hogy a „mai előadáshoz alkalmazva”? A szókapcsolat jelentése a kísérő tanulmányok mentén körvonalazódik, és nyilvánvalóan az 1830-as évek állapotát tükrözi. Egyszersmind „magyar színpadra való alkalmazást” is jelent, ami minden esetben színpadtechnikai problémát takar. *Mire ügyelne az olvasó és színjász Macbeth és a’ Lady karakter körül?* c. zárótanulmánya végén ezt az óhaját fogalmazza meg: „Ha szabad volna é itt egy ohajtásomat kinyilatkoztatnom? – Szeretnék, mikor az alkalmazhatóság úgy hozná magával, Macbeth magyar előadásán valahol jelen lenni – csak nem csűr formájú deszka theatrumba! – hogy láthatnám, szolgálhattam é, kívánságom szerint játékszíni művészségünknek? Midőn 1825-ben Novemberben, az országgyűlése alatt Posonban a’ jeles Kántorné, kéziratom szerint Királynék ’s a’ Császárné jelenlétében, a’ mint hallám nagyon dícséretesen mutatta a’ Ladyt, már akkor lejövén, nem lehettem jelen.” Az óhaj mögött a konkrét magyar színpadot szem előtt tartó fordító-dramaturg áll. Nem éreketlen a látványosság szempontjából az előadás színhelyének a megidézése, mely a Wesselényi-féle lovarda ideiglenes színházterme volt. Ebbe az épületbe nagy összegeket fektetnek, de az így sem vetekedhet a Rhédey László-féle elegáns főtéri bálteremmel, amely ekkor a veszedelmes konkurenciát jelentő német színjátszóknak játszóterme volt.

A vizsgált előadásunk Lenoxát alakító Rátz Sándorban pompás kivitelű színházteremként él a Wesselényi-féle színházterem: Wándza „három hét alatt – oly szép – oly fényes és pompás színházat állít elő: melynél szebb még nem volt és nem is lesz soha a magyarnak. Hazudni nem mernék: mert még élnek Kolosvárt azok a Mágánások, kik páholyt tartottak. Igen pompás és költséges volt a pazarlásig. Az egész színház ki volt festve belülről, hol Vancza úr minden ecsetvonással remekelt; némely függöny creditor selyemből, némelyik vékony rumburgerből volt készítve, s ezeken a festés bámulatos volt. A harminc páholy Bécsből hozott – kárpitos munkával volt borítva, az oldal függönyök külömbféle nehéz atlaszból – arany és ezüst rojtokkal, a Gubernátori páholy pedig egészen veres bársonnyal készítve. Hitel felett való!”¹⁸ Az 1812-es színpadi megvalósítás első rendezői mozzanata a változások számának csökkentése, a színek összevonása és elhagyása révén történhetett. A színlap ajánlása reflektál is e mozzanatra. A Macduff szerepét alakító Török István, jutalomjáték-adó színjász és színmester az előadás színreviteléről így ír: „Tellyes igyekezettel tehát azon leszen a’ Nemzeti Játzó Társaság, hogy ezen darabnak elő adásában semmit el ne múlsson a’ mi annak valóságos érdemét nevelheti, mind a Tüneményes Jelenések, mind a’ Játék Szini Változások sebeségére nézve – érdemes Nézőinknek meg-elégedéseket igyekeztvén meg-nyerni” (Kiemelés tőlem – B. K. Á.).

Wandzáról feljegyzik, hogy Schikanedernek, a legfényesebb színház építőjének s a fényes kiállítás első művelőjének tanítványa sokat adott a díszletekre, látványosságokra, balettre, görögützre, s ezáltal is fejlesztette a színjátszói technikát.¹⁹ A tünemények látványossága legalább olyan nagy érdeklődésre tarthatott számot, mint a nagyközönség számára ismeretlen darab, de szerzőjének jó híre a tényleges ismeret nélkül is biztos közönségcsalogatóul szolgált. Bár a tüneményeket külön-külön nem tünteti fel a színlap, ezek a IV. felvonás boszorkányjelenetéből: a fegyveres fő, a véres gyermek, a koronás gyermek „jelenségeket” s majd a nyolc király árnyát

dokumentumok hiányában, ez a módszer bizonyul járhatónak.) A kiadás: *Macbeth. Szomorú Játék öt felvonásban*. Angolból, mai előadáshoz alkalmaztatva. Pesten 1830. Wigand Ottó áruja. A továbbiakban csak mint Döbrentei: *i. m.* 1830. és oldalszámmal utalok reá. Ha a könyvben jelölt helyre értem, akkor értelemszerűen a kiadás évszáma elmarad, a római számmal a felvonást és arab számmal a jelenetet jelölöm.

¹⁸ Rátz Sándor: *Emléklapok egy aggszínész életéből*. Miskolc 1856.17.

¹⁹ Ferenczi Zoltán: *i. m.* 1897. 239.

jelentik. A színlap bevallása szerint ezekre sok figyelmet fordítottak, de nincs okunk a színlapot egy másik *Macbeth*-színlap reklámjának megoldásához hasonlítani, ahol a tünemények kiemelt szerepe folytán a tragédia műfaja „varázsdramá”-vá változik.²⁰ Banquo szelleme (a színlapon „lelke”) minden bizonnyal megjelent az 1812-es produkcióban.

A szellem színpadtechnikai kivitelezésén töprengő Döbrentei is amellett érvel, hogy színjátkozó által kell előadni, mivel „az efféle theatrumi masinéria az ismeretes játékszíni eláttatáshoz tartozik [...] minthogy az ember a’ csupasz észképnek, sőt érezhető indulatnak is hamar emblemát szeret kigondolni, nem esik ellenére itt a’ léleknek mint a’ lelkiismeret kínzójának allegóriás látása”.²¹

Úgy véljük, a díszletcsere kiküszöbölése érdekében a jelenetek sorrendje is változott az előadáson. Valószínűleg háttérfüggőnnyel ábrázolhatták a zárt és nyitott teret egyaránt – a palotában történő eseményeket, a boszorkánybarlangot és a csatajelenetet is. Gyakori megoldás, hogy a díszletezés háttérben zenével, az előfüggöny lebecsátása nélkül történt meg, de elképzelhető, hogy a változatlan díszlet néhány percig üresen maradt, s az így támadt szünetet zene hidalta át.²²

A hiányzó szereplők alakító ereje

A kihagyott szereplők nyilván a darabra is befolyással vannak. A színlapról hiányzik a skót nemesek közül Menteth és Catheness, az egyik orvos – valószínűleg a skót orvos²³ –, az öreg és a kapus. Ez utóbbi szerepét valószínűleg a strázsamesterrel vonták össze. Ez az összevonás azért is látszik valószínűnek, mivel Jantsó Pál játssza, és a kapus, aki közvetlenül Duncan meggyilkolása után lép színre, szövegével komikus szintre hivatott képviselni a zord gyilkosság után. (Lényegében kérdés marad, mitől is kerül elő a kapus, hogy a bor hatásáról, kurvázkodásról, impotenciáról és vizelesről kezdjen el beszélni.)

A kapus passzusát Alexander Pope sem találta a klasszicista esztétikába illőnek, kiadásában apró betűvel szedte a kapus szövegét. Az 1830-as kiadásból Döbrentei is kihagyja e részt, csak függelékben közli, ott megjegyzi, hogy „tréfája igen csintalan és csinatlan”(186.), és nyilván ezért marad ki a főszövegből (II. fv. 3. j. 21–40.). Egyáltalán nem bizonyos, hogy Jantsó előadásában elhangzott ez az ördög-portáskodó jelenet,²⁴ de nem bírta megzabolázni magát a Jantsót első magyar komikusként ismerő s e jelenetben kitűnő szereplehetőséget látó képzelet.²⁵

²⁰ Egy debreceni 1832. szept. 19-i *Macbeth*-színlap nevezi a tragédiát varázsdramának. Éder György fordítja, és László József javára kerül színre. László ajánlása a negyedik felvonásbeli bűbájlámpa (*Laterna Magica*) műszerét emeli ki, és a hat koronás árnyékot, melyek különböző színben fognak megjelenni. (L. még Bayer József: *i. m.* 1909. 245–246. és Vértessy Jenő: *A Fánecy-féle színlapgyűjtemény a M. Nemz. Múzeum Könyvtárában*. Magyar könyvszemle 1908. 211.)

²¹ Döbrentei: *i. m.* 1830. 247.

²² Ferenczi feljegyezi, hogy a Wandza-féle társulat szerződött tagjai mellett „a nagyobb előadásokon részt vett 6 polgári (vonós) és 12 katonai zenész a Splényi ezredtől, kisebbeken 6–8 zenész 1-1 firt. napidíjjal. A katonai karnagy 2 firt. 30 krt. kapott esténként” (Ferenczi Zoltán: *i. m.* 1897. 233.).

²³ Döbrentei 1830-as fordításában is csak a *Függelékben* szerepel.

²⁴ Mit is mond magáról a kapus? „Here’s a knocking indeed! If a man were a porter of Hell-gate, he should have old turning the key” – kétértelműen fogalmaz, nem biztos, hogy a kapus ember.

²⁵ Érdekes adalék, hogy az alapszöveggént Szász Károly fordítását tekintő budapesti Nemzeti Színház sűgőpéldányából és az erről 1881-ben készült másolatból, amely a kolozsvári Nemzeti Színház számára készült, szintén hiányznak a megfelelő sorok. A sűgőkönyv instrukciója szerint a kapus megjelenésekor „lassan jó jobbról, álmos, féltitkos, most ölti fel ruháját, a kulcsokért visszamegy” (*Macbeth*. Sűgődarab. Kolozsvári Állami Magyar Színház Könyvtára. Sz. 2042. 50.). Ez az instrukció a kapus féltitkoságára teszi a hangsúlyt, hisz megjelenésekor ezt emeli ki, s az álmoságot, s így elvész az angol szöveg kétértelműsége, mely a kapus nem ember létének és egyáltalán a mondanivalójának a kettősségére játszik rá.

A szereplők közül hiányzik még Lady Macduff és a fia, így egész jelenetük kimaradt az előadásból (IV. fv. 2. j. 1–86.), és nem csak a Lady és fia párbeszéde, amelyet Döbrentei méltatlannak vélt közölni a főszövegben. A kihagyások között található meg a IV. felvonás 2. jelenetének 30–60. sora is (Döbrentei: 1830. 194–198.). A jegyzetben tőle szokatlan hangvétellel bírálja a nagy Shakespeare-t, aki „Ezen jelenést nagyon rossz kedvében kellett írnia, mert a természetet itt elvesztette szem elől. Lady Macduffnak férjéről való beszéde egészen ellenkezik azzal a mit elébb mondott Menteth-nek,²⁶ s az árulót, és így férjét is akasztófára méltónak ítélvén, aljassá is változik; hogy pedig egy sokadalmon húsz férjet is reméll kapni, ez nem ide illő személyeskedés. A fiúnak ízetlen tréfája is természet ellen való. Feltévéen azonban, hogy van a téres világon Lady Macduff, akkor Shakespeare a játékszíni művészséget sértette meg. Mert sokkal érzékenyítőbbé tehetné volna a nagy észláng ezen jelenést, ha Lady Macduffot egy valószínűs, derék, szíves, hív érzésű asszonynak festi, s így a természeti valóságot is látnók, ha e legbosszankodóbb megvetést érdemlő Lady Macbethről egy tiszteletet gerjesztő Lady Macduffra tekinthetnénk, azon tapasztalásunkat találván fel a kettő karakterében, hogy az élet gyakor mingyárt a gonosz mellett mutatja a jót s a szelíd mellett a vadat” (Döbrentei: 1830. 197–198.).

Itt Döbrentei csatlakozik a klasszicista Shakespeare-kritika jól ismert áramához, főként Samuel Johnsonhoz (Döbrentei a jegyzetben utal is Johnsonra, aki szerint „Shakespeare mindig a csupasz természetet festi”), és kiadásához kifogásjegyzéket is csatol. Egyik fő kifogása és ellenvetése az, hogy Shakespeare nem olyanak ábrázolja a dolgokat, amilyenek lenniük kell, hanem úgy, amilyenek, és nem is juttatja érvényre az isteni igazságszolgáltatást (S. Johnson: 1765.).²⁷

A játékszíni művészség megsértésének a gondolata abban a Döbrenteiben fogalmazódott meg, aki tisztában volt azzal, hogy Shakespeare tragikus életszemlélete valamilyen veszélyt rejt magában, s a darab disszonáns, megrázó és nyugtalanító hatását maga is érezte, de saját klasszicista-romantikus, polgári-felvilágosult, moralizáló életszemlélete mégis fellázadt ellene. Így értelmezhető javaslata is, amely az egyszerű jó–gonosz dichotomikus kategóriákba szeretné beilleszteni a két Ladyt (ami elképzelése szerint megnyugtató, nem pedig felkavaró hatást váltana ki). A gonosz Lady Macbethtel szemben ott látnánk a „tiszteletet gerjesztő Lady Macduffot”, így látnánk szerinte a természeti valóságot, s az ő terminusával szólva a jelenet is „érezékenyítőbb” lehetne. Minthogy Lady Macduff neve nem szerepel a színlapon, jelenlétét az 1812-es előadást magunk elé idéző képből ki is kell iktatnunk.

A színészképzés sajátos gyakorlata, a kettőzés

Ha az erdélyi hivatásos színjátszás kezdetének szereposztási rendszerét figyeljük, megállapíthatjuk, hogy bizonyos szerepköri elkülönülés azonnal megindul. Az első korszakot összegző, az 1797-es Wesselényi-féle szabályzaton alapuló 1803-as törvénykönyv már a színészek „classificatiójá”-ról beszél, eszerint szabva meg gázsijukat is.²⁸

A kor színházában olyanfajta színészi tipizálás működött, mint amilyen sok más színházi korszakban is megfigyelhető, és amelynek prototípusa a *commedia dell'arte*: határozott alkattal rendelkező színészeket gyakorlatilag mindig egy bizonyos szerepkörben alkalmaznak. Wandza

²⁶ Az eredetiben Rose-nak mondja. Döbrentei kihagyta Rose-t e drámából, helyette Mentethtel mondatja szövegét, mivel a kisebb létszámú játszó társaságokra is gondol, és „Menteth egyébként is itt keveset beszél, s ez a név magyarban nem olyan rossz, mint Rose” (Döbrentei: 1830. 202.).

²⁷ L. még Hankiss Elemér *A klasszicista Shakespeare-kritika* c. tanulmányát (Hankiss: i. m. 15–35.).

²⁸ Ferenczi Zoltán: i. m. 1897. 124.

nemcsak mint a társulat igazgatója, hanem tehetsége folytán is a vezető színészek közé tartozott. Székely József, Kótsi Patkó János egyik szerepköri örököseként főleg hősi és tragikus szerepeket alakított (többek között Lear királyt és Schiller *Haramiákjának* Moor Ferencét is játssza). Felesége, Székelyné Ungár Anna naivák és fiatal drámai hősnők megformálójaként szintén a társulat jelesei közé tartozott. A drámai szerepekre vágyó Gidófalvi Jantsó Pált külseje és külön személyisége vígjátéki figurák alakítására tette alkalmassá: furfangos szolgák, idős gavallérok, bogaras értelmiségiek alakítójaként válik országszerte híressé. A kolozsvári társulat csekély létszáma miatt nem ritka jelenség, hogy vezető színész epizódban vagy néma szerepben is fellépett. Nincs okunk a kettőzés szerepösszevonási eljárását megvetett színészi technikának, sem alacsonyabb színészi státusz kifejezésének tartanunk. A színdarabok természetéből adódóan a főszerepeket nyilván nem kettőzték, mivel huzamos ideig színpadon levő karakter nehezen ugorhat át más alakba anélkül, hogy a közönséget meg ne zavarná, és saját szerepének színvonalát se rontaná.

A szereposztási technika szempontjából vizsgálva a korszak ránk maradt kolozsvári színlapjait megállapítható, hogy nem jellemző a szerepösszevonások rendszerére a szigorú következetesség. Ellenben néhány következtetésünk hasznosíthatónak bizonyul. A színlapok alapján úgy tűnik, Jantsó Pál jár élen a kettőzés gyakorlatában. Egy előadáson belül képes ellentétes karaktereket is alakítani. Ha a vizsgált *Macbeth*-előadásban nem is kettőz, ismeretes egy *Hamlet*-előadás színlapja (1810. nov. 20.), melyben Oldenholm (Polonius) szerepét és az első sírásó szerepét is alakítja. Kotzebue *Embergyűlölés és megbánás* c. darabjának előadásán (1810. nov. 6.) gróf Telpataki és Tóbiás, egy szegény öreg maszkjában is megmutathatja tehetségét. Az ugyancsak Kotzebue szerelte *Az indusok Angliában* c. darabban Schmidt, egy köszvényes, hajdan gazdag kereskedő és az egyik nótárius szerepében, Straff mesterként is Jantsó remekelhet. A Wandza írta *Zöld Martzi vagy az útonálló haramiában* (1823. febr. 9.) Juhász és Zsidó. Jantsó csodálatos megszemélyesítő képességgel rendelkezett, az álcázás rendkívüli adottságával bírt. Rajta kívül Diószegi Sámuel, Rátz Sándor, Török István, sőt Pergő Celesztin több ízbeni kettőzéseinek nyomára bukkanhatunk.

Diószegi Sámuel Hensler *Rinaldo Rinaldini vagy a tolvaj kapitány* című darabjában (1810. dec. 20.) báró Rovezzo és ifjú metsző Mester. A színész emlékiró, Rátz Sándor a színlapon hamisan Shakespeare-darabként feltüntetett *Mentzikon Sándorban* (1812. dec. 19.) „egy szeretsen és egy porkoláb” epizód szerepeiben kettőz, és a *Rinaldo Rinaldini* (1812. júl. 2.) Georgio öreg katonája és egyben Giacomo falusi fogadós is. Török István Schiller *Moor Károlyában* (1812. jún. 16.) egyik a tolvajok közül és Daniel, egy öreg katona; A *Rinaldo Rinaldiniben* (1812. júl. 2.) herceg Della Tore és Taddeo, kelner Giacomónál szerepekben tetszeleghet.

Celestin kettőzéseinek egyik példáját a *Zöld Martzi* előadásának színlapja őrizte meg. (1823. febr. 9.): itt Várhelyit, Mezei földesúr lányának mátkáját alakítja és egy utazó olaszt. Celestin kettőzésének egy másik példáját egy 1823. márc. 4-ei színlap kézírása dokumentálja. Érdekes kényszer-szerepösszevonás példáját olvashatjuk. Kenderesi Ferenc *Rósa koszoru vagy A' boldog nap* című erkölcsi játék színlapja szerint Celestin egy Éjjeli Strására ügyelő Tisztet játszik, Kemény János pedig Transport kapitány főszerepét. A kézírás szövege a következő: „Ezen Játékban Kemény nem jelent meg, mert részegsége miatt ki kellett vinni a Teatrumból, Czelesztin ex abrupto el játszotta az ő Rolléját is.”

A *Vasa Gustav* című négyfelvonásos Kotzebue-darab színlapja (1820. máj. 2.) az ajánlásban külön reflektál a szerepösszevonás eljárására: „Nemzeti Nagy lelkü Pártfogóink! [...] Még most az egyszer meg Szolltunk utollyára, mert ki lát be ' a Jövendő tárházában? S ki tudja csak holnap mi következik! Semmit is méltóbbat utollyára nem választhattunk volna, és semmi is közelebb nem vihetett engem is jó szívűségtekhez, mint ez a *Nagy és Charaktereikre nézve szé-*

pen ki dolgozott Játék külső Játék Színi Diszei, mellyekre igyekezetemet fordítottam, Társaságunk utolsó áldozattya Hozzátok – talám érzékeny és Számos Nézőkre talál: azonba két-két személyt kell többire egynek elő adni, de az öltözetek, és ábrázat ahhoz való el változtatásában a' hogy az Iro meg engedte ' s a ' fordító hozzá alkalmaztatta, ' s így ebből botránkozás nem lehet" (Kiemelés tőlem – B. K. Á.).

A darabban hét színész alakít két-két szerepet (Kemény János, Székely József, ifj. Székely, Szilágyi, Bartha, Rátz Sándor, Cseh). A darab színre vitele alighanem jó próbaköve a kettőző színészek megszemélyesítő-alakító erejének, s egyben kísérlet is a drámai struktúra teremtette lehetőségek színészi kiaknázására (főleg az ellentétes temperamentumú karakterek kettőzése drámai hatású).

A korszak színlapjainak vizsgálata nyomán úgy véljük, hogy a kettőzés, a színészképzés sajátos gyakorlataként, nagymértékben szolgálta a kísérletezés és fejlődés céljait, a színészeket változékonyságra tanította, hogy képesek legyenek egyaránt jó és rossz, tragikus és komikus ábrázolásmódra.

A *Macbeth*-előadás kettőzőses szereposztási technikája

Értékesnek és színháztörténeti szempontból fontosnak tekintjük a szerepösszevonás e típusának, a kettőzésnek beépülését az előadás lefolyásába. A kettőzésnek az egyik és talán legkézenfekvőbb oka a színészek kis létszáma volt, de egy másik okot sem szabad szem elől tévesztenünk: akik szerepeket kettőztek, tehetségüket több oldalról is megvillanthatták, és – nem utolsósorban – esztétikai-dramaturgiai hatása is volt az egy darabon belül két szerepben való szereplésnek.²⁹

Szilágyi egyik szerepe a darabban Duncan király ifjabbik fia, Donalbain, akinek lényegében kevés szerepe van a tragédiában, és az események lefolyására sincs olyan hatással, mint bátyja, Malcolm (Pergő J.). Ezért is hagyja ki Döbrentei nyomtatott kiadásából. De Szilágyi szerepe az előadásban nem ér véget Donalbain királyfi megjelenésével, tehetsége egy orvosként is érvényre juthat. Az egyik orvos az V. felvonás 1., illetve 3. jelenetében lép fel az angol kiadás szerint. Az angol szövegben szerepel még egy orvos, a IV. felvonás 3. jelenetében. Az Angliába menekült Malcolm és a skóciai áldatlan helyzetet nem tűrő, Angliába utána jövő Macduff beszélget a királyi palota előtt. Amikor már mind a ketten megnyugszanak azon reménységben, hogy az angol Siward hadserege segítségükre van, és megszünteti Macbeth zsarnokoskodó hatalmát a skótokon, jelenik meg az angol doktor. De csupán négy sornyi szövege van az angol király gyógyító hatalmáról. Döbrentei kötetében nem is szerepel ez az orvos, és a megszólalásához kapcsolódó Malcolm-szövegrészt is csak a függelékben közli (IV. fv. 3. sz. 140–159.). Ezért bizonyosnak vehetjük, hogy a színlapon szereplő orvos – nem az angliai. Döbrentei Gábor így ír jegyzetében erről a szerepről: „Ez a doktor az egész játékban sehol sem fordul egyebütt elé, csak itt, tehát az egészre nézve nem egyéb beleföldött személynél. Shakespeare talán azért tette ezt, hogy királyának egy kis tisztelkedést nyújtson” (Döbrentei: 1830. 199.). Ám a skóciai orvos szerepe nem is olyan lényegtelen, főleg ha arra gondolunk, hogy Szilágyi játssza, akit előbbi szerepe a meggyilkolt király fiaként az ellenséges táborba sorol. Az V. felvonás 1. jelenetében Lady Macbeth orvosaként lép fel a gyilkosság terhétől megbomlott agyú, kezét a vérfolttól folyton mosó Ladyt kikúrálendő. „Arábiának minden fűszere se adhat jobb / illatot e' kicsi kéznek. Oh! oh! oh!” (*Lady Macbeth*, V. fv. 1. j. 158.)

²⁹ Az előadás ilyen szempontból való vizsgálatának ötletét Spiró György (*Shakespeare szerepösszevonásai*. Bp. 1997) nagy élményt jelentő könyve adta.

Amit most az udvarhölgy (a színlapon szobalány) beavatása segítségével megtud a Ladyról, az kétségtelenné teszi, hogy a Lady és férje vétkes a királygyilkosságban, sőt Banquo meggyilkolásában is tettesek; és amit királyfiként közvetlenül a gyilkosság után sejtett, most bebizonyosodik. Az V. felvonás 3. jelenetében úgy véli, nem is lehet segíteni már e betegen, hisz „Testébe nincs baj. Lelkében keverg / Csendjét rabolni holmi képzelődés”, gyógyszer nincs elene, egyedül a beteg segíthet magán.

Szilágyin kívül Diószegi Sámuel és Sipos Mihály kettőz még.³⁰ Mindketten egy-egy gyilkos szerepét játsszák, akiket Macbeth bérel fel Banquo és Fleance meggyilkolására. Ezenkívül Diószegi Siward szerepében a skótokat megmentő, Macbethet legyőző angolok hadvezéréként mutatkozik, Sipos pedig Seyton szerepében Macbeth katonatisztjeként. Sipost mindkét szerepe Macbeth kiszolgálójaként hozzá köti, nem is sodródik ellentétes párthoz. Őt szerepe Macbethet illetően egyfajta rossz ómenhez kapcsolja. Neki jut feladatul, hogy rossz hírekkel szolgáljon. Gyilkosként a félig teljesített küldetés hírét adhatja át Macbethnek, hisz ha sikerül is Banquót megölniük, ennek fia, Fleance (a gyermek Székely Zsuzsika alakításában) megmenekül, s így Macbeth nyugalma sem teljes; ugyanis a boszorkányok Banquo személyében királyok szülőatyját köszöntötték, s az eddigi jóslataik is rendre bebizonyosodtak. Seytonként meg a skótok betöréséről jövő hírek kell igazat adnia (V. fv. 3. j.), majd a Lady halálának hírét kell bemondania (V. fv. 5. j.) a már érzéketlenné váló Macbethnek, de a hírre felelő Macbeth szavai a tragédia egyik legszebb költői ihletésű gondolatfutamát jelentik, amelyet itt az akkori prózai változat hiányában³¹ a jambusokban átírt fordításban közlünk: „Érhette volna később is halál, – / Ily hír időt nyert volna máskor is. / A’ holnap, ismét holnap, újra holnap, / Így lépdelget napról napra mig / Az észbe-fogható végpercre jut. / Bolondokat vitt minden tegnapunk / Felvirradása a’ porló halálra. / Aludj aludj-ki lengő gyertya te! / Az élet úgy is csak ballagdogáló / Árnyék, amolyan kábult alakos / Ki a’ színen egy óráig habar, – dül, / ’S nem hallja osztán többé senki is / Egy balgatagtól elmesélt rege / Melly csak bohó hang és értelme nincs.”

Donalbain és az orvos kettőzése (Szilágyi alakításában), illetve Siward és az egyik gyilkos kettőzése (Diószegi alakításában) a szereplehetőségeken túl drámai hatású is.

Szilágyi orvosként mindenképp megőriz valamit királyfiúi önmagából, és a trónbitorló szolgálataiba belevisz valamit a kijátszott herceg keserűségéből. Az V. felvonás 1. színének a végén a Lady állapotát magában konstataáló doktor hangja: „Borzad szemem, belsőmben reszketek, / Tudnám bajját, de szólni nem merek” (160.), Donalbain élményvilágát juttatja eszünkbe a II. felvonás 3. színéből, a gyilkosságot követően: „Ezek között itt nem maradhatok, / Minden mosolygás gyilkot rejteget: / A’ legközebb vér legvérengzőbb” – tanulságára rímelve (Döbrentei: 1830. 86.).³²

Diószegi Sámuel a *Macbeth* „Herósi Nagy Szomorú Játék” egyrészt (az angolok hadvezéréként) a skótokat felmentő és Macbeth zsarnok hatalmát megszüntető szerephez, másrészt a Macbethet kiszolgáló, az ártatlan Banquo bérgyilkosának epizódszerepéhez juttatja.

³⁰ Diószegi és Sipos 1810-ben, a helybeli diákság köréből lép a színészi pályára (Ferenci: *i. m.* 1897. 273.).

³¹ Döbrentei bevallása szerint elégette.

³² Döbrentei Malcolm szájába adja Donalbain szavait: „Az eredetiben Duncannak két fia játszik, egymint Malcolm és Donalbain. Ez az utolsó azonban csak egyedül a’ második felvonás harmadik jelenésében szöll valami keveset három ízben [...] s kihagytam mint akin semmi nevezetes meg nem fordul. Helyesebbnek véltem ennél fogva az ő szavait Malcolmnak adni által. Az is eszembe jutott, hogy a’ játéknak úgy is sok személyei lévén, talán a mi kevesekből álló játszóink, valami ügyetlent nyomoritanának meg szokás szerint a’ szükség miatt az ő kevés beszédének elmondogatásával ’s ez a szükségben segítő személy könnyen elronthatná a’ többiek játszásának behatását” (Döbrentei: 1830. 201.). A feltehetően Wandza rendezésében, összeállításában színre kerülő produkció, mint látjuk, a kettőzés színpadtechnikai eljárását preferálja inkább.

Ha nem használják is szigorú következetességgel a szerepösszevonás technikáját, a színlapok vizsgálatának tanúsága szerint a módszert sikeresen üzték.

Úgy véljük, intézmények hiányában a gyakorlati színészképzés több szempontból is próbára tevő kísérlete lehetett a kettőzés. A színházi szakemberek képzésére szakosodott hazai intézmények hiányában a kollégiumi színjátszás³³ mellett megnő a jelentősége a tanulmányban elemzett, a drámai struktúrát is meghatározó kísérleti jellegű szerepösszevonási technikának.

A kettőzés a színészi specializáció helyett a sokoldalú színész elvét a kényszerű helyzet ellenére (kis létszámú társulat) emelte értékelvvé. Amint a kettőzés színpadtechnikai elvének következményét, az egyes színjátszók próteuszi alakváltozatait figyeljük, a fordítás, a drámai nyelv, a színészi alakítás, a színpadi látvány változékonyságának tanúiként, az örök Theatrum Mundi toposza ötlük fel bennünk, és a színházi csodán ámulunk.

³³ A nagyenyedi kollégium iskolai színjátszásán nevelkedett a *Macbeth*ben szerepet vivő Jantsó Pál és Sáska János, az első kolozsvári társulat alapító tagja. (L. a nagyenyedi iskolai színjátszás szerepéről: Ferenczi Zoltán: *Az erdélyi magyar játékszín kezdetei*. Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1892-es évfolyamából; Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979; Gyalui Farkas: *A magyar színészet székely nagyját*. = Csutak Vilmos szerk.: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum jubileumára*. 1929. 139–164. és Jarosievitz Erzsébet: *A nagyenyedi iskolai színjátszás szerepe az erdélyi magyar színi élet kialakulásában (1792–1848)*. = Pintér Márta Zsuzsanna szerk.: *Barokk színház – barokk dráma. Az 1994. évi egri konferencia előadásai*. 1997. 120–125.)